

СТИЛЬОВІ РИСИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ АРХІТЕКТУРИ КАВКАЗУ В КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ ШКІЛ ПРАВОСЛАВНОГО ЗОДЧЕСТВА

Анотація. Висвітлено роль та значення кавказької архітектури в світовій історії, зазначено стильові риси кавказької архітектури, зокрема – морфологію архітектурних форм, властивих регіональному стилю.

Ключові слова: стильові риси архітектури, середньовічна архітектура Кавказу, морфологія архітектурних форм.

Вступ. Наукові питання теорії і історії архітектури є завжди **актуальними**: нові археологічні розвідки та культурологічні дослідження створюють підґрунтя для оновлення наукової картини стилеформування в архітектурі, що стосується і архітектури середньовічного Кавказу. До цієї теми протягом останніх десятиріч звертались лічені вітчизняні дослідники, а доступні вітчизняним архітектурознавцям тематичні видання російською, англійською, європейськими мовами є поодинокими. Відтак, **наукова новизна** цієї публікації полягає в уточненні і узагальненні стильових ознак архітектури регіону Кавказу, визначенні її ролі в контексті середньовічної архітектури. Аналіз архітектури Кавказу представлений в працях А. Казаряна, В. Беридзе, Л. Сумбадзе, М. Джандиери, Г. Лежава; але в них, як і у викладі академічної «Всесвітньої історії архітектурри», наявний пам'ятниковознавчий опис, історична періодизація, досліджено окремі конструктивні питання та висунуто гіпотези щодо генези окремих типів будинків, але відсутній опис стильових рис, властивих архітектурі Кавказу. **Методика** дослідження спирається на основи феноменологічного та іконологічного методів, в яких архітектура вивчається як вираження світоглядних та культурних рис певних соціоісторичних груп.

Основна частина. Регіон з давньою до-античною історією, в пост-римську добу середньовіччя став пограничним між ісламським, зороастрійським, православним релігійними ареалами, історичні зв'язки та народні оригінальні традиції дозволили виробити на Кавказі самобутній стиль архітектури з досконалою конструктивною, розпланувальною, композиційною системами. Важливим для формування стилю життя та відповідного запиту до архітектури стала приналежність регіону до християнського пост-римсько-античного ареалу. Значними чинниками формування стилю середньовічного зодчества Кавказу стали також традиції іранської зороастрійської парфянської архітектури та народних розпланувальних традицій і конструктивних навиків грузин та вірмен. Специфічні будівельні матеріали

(камінь) не дали змогу регіональній архітектурі стати провінційним варіантом візантійського стилю (де головним матеріалом була цегла, або мішана кладка). Відповідні відмінності конструкцій – стінової на Кавказі, каркасної у Візантії, призводили до відмінностей розпланування та об'ємно-просторових композицій. Кавказька архітектура мала певний перегук з малоазійською архітектурою Візантії та Трапезунду, але пам'ятки Кавказу є більш монументальними і ідеологічними, бо втілюють ієрархічну центричну модель, що виражає і релігійні християнські засади, і прагнення централізованого державотворення.

Головною темою храмовбудування Кавказу була купольна хрещата базиліка; іншими типами, що мали розвиток були центрично-купольні тетраконх та ротонда. Важливо, що архітектура завжди була тектонічною, розчленування внутрішнього простору мали виявлення на фасадах, в зовнішньому об'ємі. Чи не єдиною невідповідністю внутрішньої форми зовнішній в храмах було розходження форм перекриття і покриття куполу, який майже завжди ховався під пірамідальним покриттям. Храми завжди мали пірамідальну композицію, ступінчата градація висот йшла від доміанти: купол на барабані, від нього – високий хрест рамен головної нави та трансепту, у відрізках між раменами, рівнем нижче, під односкатними дахами містяться додаткові чарунки плану. Ієрархічна структура храму створювалась із співпорядкованих і композиційно єдиних елементів, конструктивна доцільність та тектонічне відчуття здчих регіону не потребували зайвих форм, конструктивно та композиційно храму потрібен був лише один купол.

В розвитку архітектури Кавказу виділяємо три періоди: V ст., VII ст. та X-XII ст. Протягом першого періоду у храмовбудуванні відбулась регіональна інтерпретація римсько-античної безкупольної базиліки (6-10-стовпної, одноапсидної, плоскоперекритої). Протягом другого визначились три оригінальні регіональні схеми храмовбудування: центричної хрещатої базиліки (4-стовпної, з куполом над середохрестям; трансепт і головна нава утворювали високий рівнораменний об'ємно-просторовий хрест); центрично-купольного храму (храм-тетраконх, на основі рівноконечного просторового хреста, вписаного в квадрат плану); ротонда (центрична вертикальна купольна композиція з кількох ступінчастих ярусів). Протягом третього періоду розповсюдження набули кілька типів храму: тринавна, однокупольна, одноапсидна базиліка та її варіант з триапсидною східною частиною, з відкритими зовнішніми арочними галереями вздовж бічних фасадів; невеликі симетричні, однопростірні, хрестові храми з куполом, спертим на зовнішні стіни.

Ясність структури, співпорядкованість та ієрархічність об'ємних і просторових композицій, гармонійність пропорцій, вишуканість декору відповідали світобаченню середньовічного кавказця, храм був моделлю світу – раціонального, досконалого, впорядкованого, зрозумілого. Всередині храмів простір міг бути досить тьмяним (освітлення через нечисленні пройоми створювало то різкі світлотіньові

контрасти, то поступове розсіяне притінення), інтер'єр мав виражену динаміку (глибинну динаміку нав та вертикальну динаміку підкупольного середохрестя).

Конструктивна система кавказької архітектури – стінова, але характерним є використання зовнішніх галерей. Стіна чітко окреслює об'єм; візуальна важкість каменю створює образ тілесності, могутності і монументальності архітектурного твору. Зовнішні галереї натомість є місцем демонстрації високохудожнього ажурного різьблення (особливо при дерев'яних матеріалах в житловій архітектурі), широкі прольоти колонад та аркад створюють враження просторості, легкості.

До морфологічних ознак та стильових рис кавказького (грузинського та вірменського) *храмобудування* належать:

- обов'язкова симетрія у всіх варіантах розпланування храму,
- камінь як основний будівельний матеріал, без фасадного обличкування,
- переважання базилікальних храмів (тринальних купольних хрещатих базилік), менш чисельними, але також характерними є центричні храми,
- хрещата пірамідальна об'ємна композиція храмів: високі трансепт та головна нава перетинаючись утворювали хрест, периферійні частини є нижчими, домінантою композиції є купол над середохрестям. Базилікальний силует, прямолінійні, «гострі» абриси будівлі, утворені значним кутом підйому скатних дахів,
- купол як основа і домінанта композиції: сферичні куполи на високому барабані на трюпах по чотирьох опорах-пілонах; храми завжди однокупольні; купол майже завжди схований під пірамідальним дахом;
- стінова конструктивна система, роз'єднання нав базиліки не колонадами, а простінками та пілонами;
- ефект монументальності та величності архітектурних об'єктів за рахунок простоти і виразності об'єму та силуету, естетиці матеріалу, стриманому декору та вишуканим членуванням площин; характерною ознакою кавказького храмобудування є рівна площина стіни східного фасаду;
- площини переважали над пройомами і деталями, отвори нечисленні і невеликі за площею, вертикальні, аркові; частим є потроєння елементів (арок, вікон);
- основним архітектурним декором фасадних площин є аркові ніші, пройоми, глухі аркади (вписані в силует базиліки) та аркові галереї; арки напівциркульні (рідко - підковоподібні, стрільчасті), опиралися глухих арок на тонкі профільовані пілястри (лопатки, лізени), просторових аркад – на модифіковані колони (тонка колона з крупними скульптурними капітеллю і базою).

Характерними стильовими рисами архітектури Грузії і Вірменії IV-XIV ст. є:

- ландшафтність та переважаюча незблокованість об'ємів, ансамблевість;
- камінь як головний будівельний матеріал, техніка крупноблокової кладки, використання колористичних та пластичних властивостей каменю – відсутність русту або тинькування, присутність різьбленого декору;

- специфічні приклади житлової архітектури (кам'яної із дерев'яним перекриттям) типу дарбазі, баштове житло, міські галерейні будинки;
- прагнення симетрії та центричності в архітектурі окремих об'ємів, певна аналогія традиційного народного житла дарбазі та центрично-купольної композиційно-планувальної моделі в храмобудуванні;
- розвиток архітектурного стилю та популярність певних типів храму на Кавказі пов'язані з трьома історичними періодами політичної незалежності та підйому державотворення: ранній (пост-римськоантичний період, безкупольні базиліки), середній (вироблення канонічного для Кавказу типу храму купольної хрещатої базиліки та тетраконху; поява окремих від храму баштових дзвіниць), пізній («проторенесансний» період, коли відбулось посилення декоративізму, цитування і гармонізація форм архітектури попереднього періоду та фрагментарні інокультурні впливи). По періодах відбувався розвиток просторової та об'ємної композиції в архітектурі, але повсякчас зберігались традиції будівельних матеріалів та характер архітектурних деталей (пройоми, арки, колони);
- для Кавказу характерною є пірамідальність об'ємної та просторової композиції храмів, вінчаної куполом, купол в кавказьких храмах, як правило, має шатрове покриття і здіймається на граненому барабані,
- єдність та естетична рівнозначність інтер'єру та екстер'єру, тектонічна правдивість, раціональність архітектури, чітке окреслення внутрішньої структури в зовнішніх об'ємах, їх симетрію та співпорядкованість;
- застосування стінової конструктивної системи, циліндричних та хрестових склепінь, куполів на тропках;
- домінування на фасадах стінової площини, невеликий розмір та щільність проїомів та ніш, їх аркове циркульне завершення;
- використання колонних та аркових галерей та портиків;
- середньовічна інтерпретація елементів ордерної системи: непропорційні колони зовнішніх галерей, високі півциркульні пристінні пілястри-лізени аркад та ніш; використання дерев'яних ордерних аркад: система двосторонніх (під балку) кронштейнів-капітелей, тонкі стволи колон при великих інтерколумніях;
- особливий стиль храмового монументального живопису;
- синхронність становлення певних новаційних схем в храмобудуванні Грузії та Вірменії, відтак спорідненість їх архітектурних шкіл, взаємоінтегрованість та комунікативність протягом середньовіччя.

Досягнення та значення середньовічної архітектури Кавказу в контексті світового зодчества полягає в тому, що саме кавказька архітектура являє приклад становлення самобутнього національного стилю, коли архітектура є таким же визначальним фактором національної само ідентифікації, як мова, писемність, історія. Свідомість власного архітектурного стилю, який грузинські та вірменські

громади відтворювали в будь-якому куточку світу, слідування йому всупереч пануючому навколишньому оточенню є унікальним. Цей самобутній стиль був створений в регіоні, що межував з величними (і політично та культурно агресивними) імперіями і був цілісним, самодостатнім, завершеним. Стиль кавказького храмобудування є взірцем тектонічності, є досить оригінальним. За певними формами він може здаватись подібним до європейської романіки, але конструктивні, розпланувальні, об'ємно-просторові композиційні прийоми та архітектурні деталі є досить різними, і очевидними є радше співпадіння, ніж взаємозапозичення.

На відміну від генези більшості християнських шкіл, де сакральна і світська (житлова) архітектура формувались як принципово різні архітектурні явища, в кавказькому храмобудуванні помітним є переосмислення традицій народної архітектури, досвіду народного житла – храми отримували центричність, купольно-шатрове перекриття центрального простору, аркові галереї, башти-дзвінниці. Значення середньовічної архітектури Вірменії та Грузії у всесвітній історії архітектури полягає в національній самобутності, досконалості та тектонічності творів, естетичності кам'яного зодчества, його важливості для історичного прогресу та повсякчасній актуальності до сьогодення для архітектурної практики.

Библиография/ References

1. *Всеобщая история архитектуры*: В 12 т. – Т. 3. Архитектура Восточной Европы в средние века. – Л.; М.: Стройиздат, 1964. - 686с.
2. *Токарский Н.М.* Архитектура Армении 4-14 вв. – Ереван, 1961.
3. *Казарян А.* Церковная архитектура стран Закавказья VII века: формирование и развитие традиции. - М.: Locus Standi, 2012–2013. – 340 с.: ил.
4. *Беридзе В.* Архитектура древней Грузии. – Тб., 1974
5. *Сумбадзе Л.* Архитектура грузинского народного жилища дарбази. – Мецн., 1984
6. *Горбик О.* Історія світової середньовічної архітектури: частина 1. – К, 2015. – 224 с.

Аннотация. Уточнено историческую периодизацию стилевого развития Грузии и Армении. Указаны стилевые черты кавказской архитектуры, морфологию архитектурных форм, свойственных региональному стилю.

Ключевые слова: стилевые черты архитектуры, средневековая архитектура Кавказа, морфология архитектурных форм.

Abstract. Contains the achievements of the medieval Armenian and Georgian architecture, peculiarities of church building in the region, its connection with national architectural traditions, typical layout, design, planning techniques.

Keywords: architectural details, style of architecture of Caucasus.